

Т.О.Сенюшкіна

ПРОБЛЕМА ДОСЯГНЕННЯ МІЖПОКОЛІННОЇ СОЛІДАРНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті аналізується проблема міжпоколінної солідарності в Україні через призму виявлення спільності символічних цінностей різних вікових когорт. Розглядаються шляхи подолання конфлікту поколінь в соціальному, культурному та політичному просторі.

Ключові слова: солідарність, конфлікт поколінь, символічні цінності, колективна пам'ять, вікові когорти.

The problem of intergenerational solidarity in Ukraine through the prism of identifying common symbolic values of different age cohorts is

analyzed at the article. The ways of resolution of conflict of generations in the social, cultural and political space is investigated.

Key words: *solidarity, conflict of generations, symbolic values, collective memory, the age cohort.*

Розвиток сучасного українського суспільства відбувається під впливом кардинальних змін у політичній, економічній і соціально-культурній сферах, що були розпочаті одночасно з набуттям Україною статусу незалежної держави, розпадом соціалістичної системи і поверненням всіх пострадянських країн до капіталістичної моделі розвитку суспільства. Перехід до нової форми економічного укладу призвів до якісних змін у політичних і соціальних процесах, а також вплинув на трансформацію системи цінностей кількох поколінь. На зміну колективним формам суспільної свідомості, які культивувалися при існуванні соціалістичної системи, прийшла нова форма ціннісної ієрархії індивідуалізму, що є характерною для капіталістичного суспільства і орієнтована на переважно матеріальні стимули діяльності з метою отримання прибутку в умовах ринкових відносин. При цьому різні покоління неоднаковою мірою адаптувалися до нової системи цінностей. Найболісніше адаптація до нових соціальних умов відбулася у людей старшого і середнього віку. Водночас, молоді покоління, соціалізація яких відбувалася вже в період переходу від соціалізму до капіталізму, найбільш органічно вписалися в нову модель економічних і соціальних відносин.

Спільність соціального простору та історичного часу, який переживає сьогодні український народ, має своєрідну рефлексію в дискурсі міжпоколінної солідарності. В ідеальному сенсі проблема солідарності поколінь може бути осмислена за допомогою таких категорій як обов'язок, відповідальність, рівність можливостей, доступ до ресурсів і передача цінностей, як матеріальних, так і духовних. Мова йде про вибудовування принципу взаєморозуміння між поколіннями в нових соціальних умовах: кожне нове покоління має нести свою частку відповідальності за існування і збереження традиційних цінностей, які сьогодні піддаються активній корекції, а також справедливого соціального розподілу ресурсів, що належать усьому суспільству.

Актуальність проблеми міжпоколінної солідарності зумовлена трьома важливими тенденціями, характерними для сучасного етапу розвитку українського суспільства: 1). Зростаючою орієнтацією всіх сфер життя на швидкі і радикальні соціальні зміни; 2). Прагненням до більш справедливого розподілу соціальних ресурсів в контексті взаємин минуле-сьогодення – майбутнє; 3). Змінами у віковому складі українського суспільства, що зумовлені, з одного боку, загальносвітовими тенденціями, з іншого – катастрофічними і непрогнозованими наслідками реформ в економічній і соціальній сфері.

При вивченні проблеми солідарності поколінь основним предметом наукового інтересу є спільність символічних цінностей кожного покоління і на цій основі розробка механізмів формування цінностей, що сприяють подоланню конфлікту між поколіннями в соціальному і політичному просторі, зокрема, таких цінностей, як відповідальність, взаємодопомога, єдині цілі, зацікавленість один в одному. Особливого значення набуває проблема формування спільного уявлення різних поколінь про єдність національних інтересів та формування культурно-символічного простору, в якому важливе місце посідає така суспільна цінність як патріотизм.

На початку ХХІ століття соціологи зафіксували новий феномен – розрив між поколіннями. Дослідження, які проводилися в різних країнах, показали, що різні покоління живуть сьогодні в різному вимірі простору і часу. Про це, зокрема, говорилося в доповіді італійського соціолога Мартіна Колі, що прозвучала на пленарній сесії 10-ї конференції Європейської соціологічної асоціації «Соціальні відносини в час турбулентності», яка відбулася в Женеві 7-10 вересня 2011 р. Говорячи про конфлікт поколінь у сучасному суспільстві, автор доповіді звернув увагу на різний життєвий досвід поколінь, що вступили в ХХІ століття з різним культурно-символічним простором колективної пам'яті [1, с. 22].

Специфіка сучасного конфлікту поколінь полягає в тому, що він втрачає традиційну конфігурацію протистояння батьків та дітей з розривом у довжину одного покоління. Конфлікт поколінь сьогодні відбувається не за лінією юнацтво-дорослі, але приймає більш складну форму: юнацтво-середній вік – літні, в результаті чого учасниками конфлікту стають кілька вікових груп. Крім того,

результати соціологічних досліджень останніх років виявили феномен так званої «подовжуваної молодості», який проявляється в більш пізньому переході молодих людей до активної соціальної самореалізації. Поступово подовжується і тривалість соціально активного віку в старшій віковій групі. Демографи фіксують сьогодні такий феномен як старіння населення, який є характерним для більшості країн світу.

Оцінюючи стан сучасної міжпоколінної солідарності в Україні, слід говорити про різні виміри стратифікації життєвого досвіду, що є характерним для основних вікових груп. Специфіка життєвого досвіду формує особливості ціннісних установок, а це, у свою чергу, визначає особливості життєвої стратегії та її проєкції на майбутнє. У колективній свідомості сучасних поколінь в Україні фіксуються найбільш важливі події історії, які не перетинаються в загальному аксіологічному просторі: Друга світова війна, післявоєнні роки і холодна війна, Горбачовська «перестройка» та крах Берлінської стіни, Чорнобиль, розпад СРСР і біполярного світу, формування і становлення незалежної української держави.

Кардинальні соціальні зміни, що відбулися в Україні за порівняно невеликий історичний проміжок, поставили наукове і політичне співтовариство країни перед фактом осмислення проблеми соціального часу та її рефлексії на тему розриву поколінь. Це проблемне поле націлює на дослідження зв'язку між минулим, сьогоденням і майбутнім, а також таких аспектів концепції часу, як історичні розриви і проблеми колективної пам'яті. Для українського суспільства з притаманними йому цивілізаційним розмаїттям та суперечливістю процесу політичної самоідентифікації особистості в контексті міжрегіонального протистояння у культурно-історичному вимірі, мають свою проєкцію, в тому числі й на міжпоколінний діалог.

Результати соціологічних досліджень свідчать про те, що проблема ідентичності населення України має яскраво виражений регіональний характер. У свою чергу, це створює реальні ризики закріплення ментальних відмінностей та їхньої трансляції з покоління в покоління, що сприяє взаємному відчуженню регіонів, яке зберігається не тільки на рівні стереотипів, але й традицій, що формуються під впливом колективної пам'яті поколінь.

Люди звертаються до свого минулого досвіду, розглядаючи його як орієнтир для прийняття рішень в сьогоденні і прогноз на майбутнє. Соціальні інтерпретації проблеми колективної пам'яті відбиваються також і в просторі приватного життя як інтерес до власної передісторії, історії сім'ї протягом кількох поколінь. Індивіди звертаються до пам'яті своєї родини в пошуках «історичних аргументів» для використання їх в якості культурного ресурсу при конструюванні нових ідентичностей [2].

Нерідко суб'єктивне відчуття соціального часу піддається корекції з боку політичних акторів, що використовують конструйовані ідентифікаційні практики у якості культурно-символічного ресурсу для маніпулятивних технологій. Символічний простір соціального часу та колективної пам'яті піддається конструюванню, завдяки чому стає дуже зручним ресурсом для досягнення політичних цілей. Минуле, сьогодення і майбутнє відчувається кожною людиною під впливом особистого досвіду і власної інтерпретації надій та сподівань. Високий рівень розвитку сучасних політичних технологій сприяє активному використанню цього ресурсу в передвиборній боротьбі, а також у діяльності еліт і лідерів, що спрямована на досягнення політичних цілей.

Різне ставлення до минулого, сьогодення та майбутнього - один з чинників, що впливає на формування конфліктного потенціалу у міжпоколінних відносинах. Ця напруженість підсилюється нерівністю можливостей у соціальних відносинах як між поколіннями, так і всередині поколінь, що може призвести до відкритої форми конфліктів і зіткнень. За своєю емоційною насиченістю взаємини поколінь в суспільстві аналогічні відношенню між жінками і чоловіками: дисбаланс відносин має вигляд агресивного тиску з боку старшого покоління і у відповідь латентну невдоволеність з боку молодших поколінь, що може привести з часом до соціального вибуху і протесту, приміром чого є радикальні молодіжні рухи в Європі у 60-х роках.

Водночас, вибудовування відносин між поколіннями, як і будь-яка форма соціальної взаємодії, містить в собі не тільки конфліктний потенціал, а й суттєвий функціональний ресурс позитивних змін, що оновлюють суспільні відносини. Використання цього ресурсу у позитивному сенсі потребує відповідного соціального контролю та конструктивного впливу з боку держави та громадянського суспільства.

Стосовно українського сьогодення подальший неконтрольований розвиток конфліктних відносин між поколіннями може мати вигляд як політичного або культурного конфлікту, так і економічного протистояння з приводу розподілу суспільних економічних ресурсів між когортами, що вступають у трудове життя, працюючими і пенсіонерами. Особливий ряд проблем пов'язаний зі старінням населення України, яке характерне і для інших країн Європи і світу.

Старіння населення – одна з домінуючих тенденцій ХХІ століття. До старіння населення призвели падіння народжуваності і збільшення тривалості життя старших вікових груп. Згідно з даними Фонду Організації Об'єднаних націй в галузі народонаселення, зараз кожна дев'ята людина перебуває у віці 60 років або більше, а вже до 2050 року, згідно з прогнозами, такий вік буде характерний для кожної п'ятої людини в світі. У 1950 році в усьому світі налічувалося 205 мільйонів осіб у віці 60 років і старше. До 2012 року кількість людей старшого віку зросла майже до 810 мільйонів. Згідно з прогнозами, менше, ніж за 10 років вона досягне 1 мільярда, а до 2050 року подвоїться і досягне 2 мільярдів і буде становити 22% населення всього світу. Зараз тільки в Японії люди похилого віку становлять понад 30% населення. Очікується, що до 2050 року 64 країни увійдуть разом з Японією в число країн, в яких люди похилого віку будуть становити більше 30% населення. При цьому кількість людей похилого віку у 2050 році вперше перевищить число дітей молодше 15 років [3, с. 3-7].

Загальносвітові тенденції старіння населення мають для України ще більш трагічні наслідки. Це обумовлено тим, що суспільство поки ще не в змозі подолати системну кризу, найбільш гострим проявом якої можна вважати глибоку демографічну кризу. Це підтверджує аналіз статистичних даних Державного комітету статистики України. Тільки за період з 1990 по 2004 роки населення України скоротилося з 51 млн 556 тис. до 47 млн 442 тис осіб, що говорить про те, що суспільство втратило за ці роки 4 мільйони, а темпи депопуляції в ці роки склали 92,0% [4, с. 8, 10]. На 1 вересня 2012 року згідно з даними Державного комітету статистики в Україні налічувалося 45 млн 559 тис [5], відповідно за 8 років суспільство втратило ще майже 2 мільйони, а в цілому за роки незалежності

населення скоротилося на 6 мільйонів. Для оцінки демографічного збитку, нанесеного Україні за 20 років реформування суспільства, наведемо таке порівняння: 6 мільйонів - це все населення сучасної Данії. Якщо ці демографічні тенденції збережуться в найближчі 30-40 років, до 2050 року населення України становитиме не більше 30 мільйонів чоловік. Аналіз демографічних тенденцій показує також, що в середньостроковій перспективі, на тлі прогресуючого старіння населення України частина молоді у складі населення буде скорочуватися [6, с. 237].

Аналіз динаміки загального старіння населення України також не викликає оптимізму. Якщо в 1959 році людей у віці старше 60 років в Україні нараховувалося 4 млн 387 тис, або 10,5% по відношенню до всього населення республіки, в 1970-му – 6 млн 563 тис, або 13,9%, в 1979-му – 7млн 764 тис, або 15,7%, в 1989-му – 9 млн. 256 тис, або 18%, в 2001-му – 10 млн 323 тис, або 21,4% [4, с. 10]. При цьому чисельність молодих людей в Україні у віці від 14 до 35 років у загальній чисельності населення сьогодні становить 31,9%, що в чисельному вираженні є 14,6 млн чоловік. Це всього лише на 4 млн більше, ніж людей похилого віку. У порівнянні з 1991 роком, кількість молодих людей скоротилася на 1 млн 626 тис. чоловік, що складає більше 10% від їх загальної чисельності [7, с. 6].

Про демографічні диспропорції в Україні свідчить також скорочення частки дітей у загальній структурі населення країни. Внаслідок зниження народжуваності за останні 20 років кількість учнів у школах зменшилась майже в два рази: з 7млн до 4 млн 300 тисяч, у тому числі в сільській місцевості - з 2 млн до 1 млн 400 тисяч [8].

Оскільки чисельність і процентна частка людей старшого віку збільшуються швидше, ніж в будь-якій іншій віковій групі, а кількість дітей скорочується, суспільство виявляється не готовим відповісти на виклики, пов'язані з цим демографічним зрушенням. Ряд питань виникає у сфері трудових ресурсів, пенсійної системи, медичного обслуговування населення, що має свою проекцію на відносини між поколіннями.

Не менш актуальною проблемою можна вважати пізніше дорослішання сучасної української молоді, яке викликане як загальними глобальними тенденціями, так і системною кризою українського суспільства, що спровокувала серйозні трансформації життєвих устано-

вок в молодіжному середовищі. В умовах, коли під впливом політичної трансформації та нових умов ринку кардинально змінюються інституціональні основи суспільства, інертність у виборі важливих траєкторій індивідуального розвитку призводить до невідповідності характерних для того чи іншого етапу життя суб'єктивних життєвих потреб і об'єктивних результатів діяльності [9, с. 518].

Функцію соціального регулятора конфліктних відносин між поколіннями може виконувати культура міжпоколінної солідарності, яка заснована на аксіологічних механізмах діалогу та взаємодії поколінь. Культура солідарності поколінь має свою рефлексію на формування соціального капіталу, завдяки якому формується довіра між поколіннями і відбуваються позитивні зміни у відношенні різних вікових груп щодо розподілу соціальних і економічних ресурсів, політичної влади і культурної спадщини. У свою чергу, це впливає на відчуття єдності поколінь в усвідомленні національних інтересів. Відтак міжпоколінна солідарність може розглядатися як основний чинник запобігання соціальному розколу сучасного українського суспільства і формування дискурсу патріотизму в суспільній свідомості.

Поняття «покоління» має довгу історію, закодовану в алегоричній формі ще в текстах Біблії, і навіть у стародавніх суспільствах люди зверталися до цього феномена при організації соціального порядку [10, с. 125-149].

Теоретичне обґрунтування проблеми масових поколінь вперше з'явилося в роботах К. Манхейма. Його есе з проблем поколінь [11] написано під впливом власного досвіду автора, що належить до «втраченого» покоління, формування життєвого досвіду якого відбувалося після першої світової війни. Проаналізувавши всі попередні філософсько-історичні спроби розгляду поколінь в різних національних традиціях, він заклав основу для подальшого вивчення поколінь як масових соціальних груп.

Аналіз проблеми поколінь у К. Манхейма здійснювався на підставі творчого переосмислення ідей його теоретичних попередників, зокрема, тих, що належать до французької та німецької традицій у трактуванні поколінь.

Французька традиція сформувалася в контексті ідейного впливу позитивізму. Вже в працях Огюста Конта взаємодія поколінь розгляда-

далася як чинник соціальних змін. Позитивістська точка зору виходить з того, що всі форми людських відносин, включаючи культуру, традиції, творчість, з'являються з життям одного покоління і при зміні поколінь можуть істотно змінитися або зникнути зовсім. За Контом, секрети історії майже розкриті та раціонально укладаються в математичні розрахунки довжини поколінь. Розмірковуючи в цьому ж напрямі, Д.Юм підкреслював, що кожне нове покоління раціонально вибирає для себе той тип правління, який його влаштовує найбільшою мірою; тільки послідовність поколінь змушує дотримуватися принципу наступності та орієнтації на звичне.

Романтико-історична традиція, що існувала в рамках німецької школи, розглядає проблематику поколінь як спосіб доказу існування суб'єктивного часу як часу, що відчувається окремим поколінням, завдяки чому і формується якісна визначеність даної історичної епохи. Так, Дільтей вважав, що історичний досвід покоління не піддається вимірюванню, а може бути тільки пережитий сучасниками і зрозумілий дослідником в термінах якісної своєрідності. Розвиваючи ці ідеї, Гайдеггер ввів у науковий обіг феноменологічне поняття «доля покоління» як загальний життєвий світ, готовність до певних соціальних можливостей, зумовленість індивідуальних доль загальними життєвими обставинами.

Обидві традиції – французький позитивізм і німецька романтико-історична традиція були використані Манхеймом при побудовуванні власної соціологічної концепції поколінь. Своє основне завдання Манхейм бачив у тому, щоб показати, яким чином культурні покоління в герменевтичній традиції стають політичними та здійснюють тим самим соціальну динаміку.

В цілому Манхейм підходить до покоління як до чинника соціального оновлення. Більш поглиблено його цікавить сам механізм реалізації (або не реалізації) цього процесу: яким чином подібні умови життя і досвід формують загальну свідомість, загальне почуття причетності до спільності поколінь, під впливом яких і створюються політичні актори.

Манхейм відзначав також внутрішню диференціацію покоління як досвід різних соціальних груп всередині генерації, що володіють різною соціально-культурною локалізацією всередині одного покоління (наприклад, ядро покоління і аутсайтери, протилежні

культурні та політичні союзи усередині нього, ступінь ідентичності з окремими соціальними групами). Однак найважливішим питанням Манхейм вважав для себе розкриття механізму формування поколінської єдності, розуміння витоків солідарності покоління, його «колективної долі».

У сучасній соціології термін «покоління» вживається у двох значеннях: у сфері приватного життя (для вивчення родинних стосунків в рамках сім'ї); в публічній сфері (для вимірювання «кроку» умовних вікових когорт в ході соціальних змін. Методологічною основою для аналізу поняття «покоління» у соціальних науках є дослідження соціальної диференціації великих історичних спільнот щодо еволюційного або історичного розвитку суспільства; загального (національного) генотипу; соціально-історичної специфіки, яка витікає з певної часової локалізації на історичному відрізьку часу [12, с. 8].

Одним з найбільш спірних питань в сучасних дослідженнях поколінь можна вважати визначення кордонів між поколіннями. Більшість дослідників за точку відліку в емпіричних дослідженнях кордонів символічного покоління приймають велику історичну подію чи процес, спільно пережитий генерацією, що залишився в пам'яті даного покоління в якості найважливішого.

При дослідженні класифікації поколінь зазвичай використовуються такі критерії: найважливіші події, стан засобів масової інформації, система соціалізації, соціальні можливості суспільства, біографічні характеристики покоління (життєвий шлях, ціннісні орієнтації, поведінкові зразки, системні характеристики покоління (склад покоління, його культура, поколінські союзи). У країнах Західної Європи при класифікації поколінь дослідники зазвичай виділяють повоєнне (тихе) покоління, «покоління протесту» або ранній «бебі-бум», втрачене покоління, або пізній «бебі-бум», прагматичне, або бездітне покоління (його також називають поколінням Ікс) [13]. Осмислюючи подібні підходи до класифікації поколінь, слід враховувати, що українські дослідження у цій галузі не можуть бути калькою з європейських теорій. Це обумовлено тим, що соціальний досвід поколінь і колективна пам'ять формувалися в нашій країні в принципово інших історичних умовах.

Тим не менш, для повноти аналізу досліджуваної проблеми розглянемо особливості поколінь, які мають відношення до культурно-історичного досвіду західних країн.

Довоєнне покоління – це кластери когорт, народжених в 1910-1929 рр., які відчули на собі економічний спад 1930-х років та Другу світову війну в період формування та соціалізації. Участь у військових діях, досвід масового безробіття та біографічні наслідки військової травми зробили вирішальний вплив на формування даного покоління.

Післявоєнне (тихе) покоління (народжені в 1930-1944 рр.). Ці когорти пережили досвід повоєнної реконструкції і подальший період економічного зростання. Пам'ять про війну для них є не такою трагічною, як для попередньої генерації, оскільки під час війни вони були дітьми. Поряд з цим, у цього покоління не було суттєвих ризиків, пов'язаних з безробіттям, або проблемами отримання освіти.

«Покоління протесту» або ранній «бебі-бум» (когорти, що народилися в 1945-1954 рр.). Представники цього покоління пройшли через молодіжну революцію 1968 р., багато з них брали активну участь в молодіжному русі. Покоління сприйняло постматеріалістичні (небуржуазні) цінності, декларуючи свій особливий стиль життя, специфічну культуру поведінки.

Втрачене покоління, або пізній «бебі-бум» (народжені в 1955-1969 рр.). Ця генерація сформувалася під впливом економічної кризи у країнах Західної Європи в 1975-1985 рр. Як наслідок, покоління досить пізно зайняло свою нішу на ринку праці та пізно отримало фінансову самостійність. Для цього покоління характерна фемінізація соціального дискурсу, в наслідок чого відбулося активне освоєння жінками професійного та освітнього простору.

Прагматичне, або бездітне покоління (західні дослідники його також називають поколінням *Ікс*) (народжені в 1970-1985 рр.). Для цього покоління характерна соціалізація в період економічного зростання та прагматичної економічної орієнтації. Це покоління бездітних в демографічному сенсі [13].

При розгляді зазначених підходів до класифікації поколінь у європейських дослідженнях, слід враховувати, що Європейська інтеграція України також є однією з тем для дискурсу міжпоколінної

солідарності. Прагнення України увійти в Європейський політичний та культурно-інформаційний простір націлює на більш поглиблений порівняльний аналіз проблем у міжпоколінному діалозі на підставі порівняння досвіду України та країн Європи. Поряд з цим, українське суспільство відноситься до типу пострадянських (постсоціалістичних) соціальних систем, що визначає ряд істотних відмінностей в структурі міжпоколінної взаємодії у порівнянні з європейськими країнами. У цьому зв'язку слід звернути особливу увагу на аналіз досліджень проблематики поколінь в соціології пострадянських суспільств.

На підставі підходу до класифікації поколінь російського соціолога Ю.Левади [14] і враховуючи наш власний погляд на часовий період етапу соціалізації поколінь в пострадянських країнах, спробуємо осмислити особливості декількох значущих поколінь. Відзначимо також, що подібна рефлексія може коригуватися залежно від регіонального аспекту, який має велике значення для України. Зокрема, аналіз соціального та історичного досвіду формування як мінімум двох поколінь в західних областях України, які увійшли до складу СРСР в 1939 році, вимагає окремого опису, що не входить в наші завдання.

Революційний перелом (1905-1930 рр.), що включає події Першої світової війни, жовтневої революції 1917 року та громадянської війни. У ці роки сформувалися ідейні і політичні напрямки, ідеологеми, що протистояли один одному на цьому історичному етапі. Відбувається формування пролетарської держави нового типу, актуалізується дискурс класової боротьби в суспільній свідомості, руйнуються традиційні духовні основи суспільства, усувається (шляхом фізичного знищення або еміграції) дворянство і буржуазія, формується новий тип робочого класу, селянства і соціалістичної інтелігенції. Активні учасники (і жертви) цього періоду – люди, що народилися приблизно в 90-і рр. XIX в. Сьогодні це покоління вже практично не є представленим у структурі населення України, однак його вплив на формування колективної історичної пам'яті здійснювалося в процесі формування нині живих старших поколінь (їх діти) і когорт середнього віку (їхні онуки та правнуки).

Сталінська мобілізаційна система 1930-1941 рр. Соціалізація молодого покоління в цей час відбувалася в умовах колективізації селянства і урбанізації, активного розвитку промислового виробництва і соціальної інфраструктури. Ліквідується безграмотність, у більшості населення з'являється можливість отримати освіту, як середню, так і професійно-технічну та вищу. Формується нове покоління радянської інтелігенції. Поряд з цим, певна частина населення постраждала від голоду та репресій.

Військовий і післявоєнний період (1941-1953 рр.). Головна історична подія, що визначила долю цього покоління – це травма, пов'язана з війною і втратою близьких людей в воєнні роки. У післявоєнні роки соціалізація відбувалася в умовах загального оптимізму і швидкого відновлення економіки. Поряд з цим, суспільство опинилося в стані «холодної війни» з оточуючим світом. Не менш важливою подією для формування колективної пам'яті деяких народів можна вважати депортацію, зокрема виселення з Криму кримських татар, вірмен, болгар, греків і німців. Активні учасники та свідки подій цієї епохи – люди, що народилися в 1920-1930 рр.

«Хрущовська Оттепель» 1953-1964 рр. сформувала наступне покоління. Переважно це люди, що народилися в 1930-1940-х роках. Формується покоління, що ввібрало в себе цінності свободи, престижності освіти, поступово поліпшуються соціальні умови життя, вирішується житлова проблема для більшості населення, актуалізується суспільний дискурс, пов'язаний з надіями на майбутнє. Особливу групу даного покоління складають «шестидесятники». Це покоління з групи «нездійснених надій» початку 1960-х рр. перетворюється в групу «протесту» другої половини десятиліття.

«Період застою» 1964-1985 рр. Покоління застою – це люди, що народилися з середини 1940-х до кінця 1960-х. В кількісному співвідношенні це найбільша група у складі сучасного дорослого населення (39%). Соціалізація відбувалася в досить стабільному суспільстві, як з точки зору економічних умов, так і з точки зору соціальних можливостей. Поряд з цим, формувалися групи з протестними орієнтаціями, які знаходили вираження у громадських діях різного типу: ліберальних, дисидентських, національних, релігійних та ін.

У роки «перестройки» і реформ (1985-1999 рр.) в активне життя увійшло нове покоління, – це когорти, що народилися в кінці 1960-х рр. Зараз це 28% дорослого населення країни [15, с. 7-10]. Це покоління поєднує в собі вплив цінностей «застійного соціалізму» і горбачовської «перестройки», що можна експлікувати, хоча і умовно, на особливості ціннісної системи «шестидесятників». Адаптація до нових умов ринкової економіки відбулася нерівномірно в цьому поколінні, при цьому велике значення мали стратегії індивідуального вибору, закладені у сімейних стосунках.

Пореформене покоління 2000-2012 рр. До цієї групи відносяться молоді люди, народжені в 1990-і рр. Це покоління демонструє найбільший розрив з іншими віковими групами. Це викликано тим, що їх формування відбувалося в умовах суперечливого становлення нового типу суспільних відносин, економічних витрат, пов'язаних з впровадженням приватної власності і ринкових відносин, а також більшим у порівнянні з попередніми поколіннями входженням в контекст впливу глобальної культури та інформаційного суспільства.

Узагальнюючи теоретичні міркування на тему поколінь в сучасному українському суспільстві, слід підкреслити, що поколінський дискурс має реальний соціальний зміст і рефлексію на проблему трансформації конфліктних відносин «минулої» і «сьогоднішньої» системи цінностей і їх впливу на політичну поведінку декількох нині живучих генерацій українського суспільства, включаючи людей старшого віку (радянські покоління), середні (покоління розлому) і юні когорти (постреформені покоління).

Згідно зі статистичними і соціологічними даними, представники середніх поколінь мають сьогодні найвищі доходи і рівень життя серед всіх вікових груп [16]. Більша частина представників цього покоління адаптувалася до нових умов, які спричинили економічні і соціальні реформи, що відбуваються протягом останніх 20 років. Крім того, в силу вікового циклу ця когорта має стійкі позиції на ринку праці, активно бере участь у виробництві, має стабільний сімейний статус.

Найбільш проблемною віковою групою сьогодні можна вважати молодь у віці до 35 років. В умовах глибокої економічної та демографічної кризи, яку переживає сьогодні українське суспільство,

проблеми, які є характерними для цього покоління в більшості країн світу, у нас набувають специфічних рис. Зокрема, спостерігаються несприятливі демографічні тенденції. Період економічних і політичних перетворень в країні, формування нового укладу економіки призвели до різкого падіння рівня життя більшості населення, виявили гострі соціальні проблеми, зокрема, різке зниження народжуваності. Відтак чисельність молодих людей в Україні у віці від 14 до 35 років до 2011 року (у порівнянні з 1991-м) зменшилася на 10%. Сьогодні частина цієї вікової групи в загальній чисельності населення становить 31,9%, що в чисельному вираженні складає 14,6 млн. чоловік [7, с. 6]. Згідно з демографічними прогнозами, у середньостроковій перспективі, на тлі прогресуючого старіння населення України частина молоді у складі населення буде скорочуватися.

Дослідники виділяють дві групи всередині покоління української молоді. Старша група – це ті, кому сьогодні 30-35 років. Дослідницький інтерес до ролі покоління 30-літніх в сучасному українському суспільстві обумовлений насамперед тим, що представники саме цієї когорти можуть змінити у владній піраміді попередню когорту вже через кілька років. Саме вони визначатимуть політичний клімат українського суспільства найближчим часом.

Якими є соціальні очікування, пов'язані з приходом цієї когорти? Чи можна вважати, що її входження у владу принесе з собою істотні соціальні і культурні зміни?

Для покоління сучасних 30-річних характерна колективна пам'ять, що зафіксувала такі тренди масової свідомості, як «щасливе дитинство радянської епохи». Момент закінчення школи випав на історичний період, який розірвав їхній життєвий шлях на періоди до і після (1985-1990). Це був бурхливий час ломки всіх уявлень і способу життя, час змін і скинення авторитетів, включаючи авторитет батьківського покоління. На початку 1990-х ця когорта в цілому вже закінчила освітній шлях і вступила на шлях професійної зайнятості. В цілому це було перше покоління, яке зіткнулося з різкими змінами на ринку праці і змушене було вибирати нові адаптивні життєві стратегії, деякі вже на старті трудового шляху зіткнулися з безробіттям. Водночас, саме це покоління включало в себе найбільших ентузіастів ринкових і соціальних реформ, їх навіть називали «романтиками реформ» [12, с. 146].

У надрах цієї когорти поступово сформувалися нові поведінкові стратегії, націлені на життєвий успіх, пов'язаний з індивідуальною здатністю використовувати нові можливості, що надаються суспільством в певний соціально-історичний час.

На початку 1990-х найбільш креативна частина представників цієї когорти використовувала нові можливості і змінила позиції на ринку праці – перейшовши з державної сфери в приватну. Однак, як відзначають дослідники, останнім часом ця когорта стала більш критично ставитися до ідеї ринкових відносин в економіці і найбільш помітно повернула у бік актуалізації цінностей минулого. На думку російської дослідниці Л.А.Хахуліної, у старших груп молоді на початку 1990-х були дещо завищені очікування від можливостей економічної реформи. У 2000 році вони наблизилися до середніх по масиву показників схвалення економічних реформ (їх оцінки стали більш традиціоналістськими), тоді як наймолодша група (до 25 років) продемонструвала найбільш реалістичне ставлення до ринкових реформ [17].

Отже, когорта 30-річних, будучи у фазі активного громадського життя і найбільш успішною за своїми соціальними позиціями, в масі своїй не демонструє прихильності до інноваційних або креативних форм поведінки, а, скоріше, виявляє схильність до «озирання назад», на традиційну модель, що домінувала в роки їх «щасливого дитинства». Найімовірніше, це можна пояснити розчаруванням цього покоління в результатах ринкових і соціальних реформ.

Останні 20 років, на протязі яких в Україні проводилися реформи в соціальній, економічній і політичній сферах, призвели до формування вже нових, пореформених поколінь. У зв'язку з цим особливий інтерес представляє група молоді, якій сьогодні 18-25 років. Ця група проходила стадію свого особистісного формування після початку економічних реформ - її представники пішли в школу вже в незалежній Україні, яка разом з демократизацією суспільства взяла курс на пріоритет ліберальних цінностей. Російські соціологи зафіксували в результаті соціологічних опитувань, що сьогодні ця вікова група – найуспішніша частина населення за самооцінками: чим молодша молодіжна когорта, тим більш позитивно її представники оцінюють своє становище [18, с. 261]. Певним чином це є характерним і для української молоді.

Молоді люди краще інших груп населення характеризують різні сфери свого життя: від стосунків у сім'ї до рівня особистої безпеки. Це можна пояснити тим, що молоде покоління краще адаптувалося до сучасного соціально-економічного простору в порівнянні з тими, хто пройшов основні етапи формування власної особистості в радянський період. Для цієї вікової групи також характері більш високий запит на високий соціальний статус та оптимізм щодо майбутнього. Зокрема, 48,1% респондентів цієї вікової групи вважають, що ситуація в Україні до 2020 р. покращиться, а 7,3% упевнені, що вона значно покращиться [19, с. 452].

Подібна позитивність сприйняття майбутнього може інтерпретуватися як наслідок вікових особливостей молодих людей, крім того, обставини, які болісно сприймаються більш старшими поколіннями, розглядаються молоддю як норма. У цьому сенсі можна сказати, що молодь лише частково розділяє почуття й побоювання представників старшого покоління.

Поряд з цим, молодь у віці 18-25 років дещо рідше ніж респонденти з інших вікових груп турбують такі проблеми як вимирання населення (22% проти 30% для інших груп), корупція (35% проти 45-46%) і зниження моралі (11% проти 26-17%), що демонструє відмінності в оцінці різних поколінь того, що відбувається [18, с. 265].

Відтак, молоді люди не просто більш позитивно і оптимістично дивляться на своє життя, але й ще дають оцінку різним її аспектам через призму власної системи цінностей. В цілому можна стверджувати, що молодь має дещо відмінні від решти населення пріоритети в системі цінностей, приміром, більше цінує можливості самовираження і менш схильна до актуалізації моральних імперативів.

Говорячи про молодіжні цінності, слід зазначити, що молодь лише частково розділяє цінності старших поколінь. Серед загальних норм для всіх груп населення – значимість свободи на противагу матеріальному благополуччю, орієнтація на рівність можливостей на противагу рівності умов життя і цінність цікавої роботи на противагу простій максимізації доходів від неї. При цьому інші норми помітно варіюють за своєю поширеністю в залежності від віку. Так, з його збільшенням росте частка прихильників таких цінностей, як наслідок звичайного, прийнятого більшістю в збиток ініціативності, матеріального благополуччя на шкоду свободі, пристосування до ситуації

замість активного відстоювання своїх інтересів, підпорядкування обставинам, а не опертя на власні сили [18, с. 267].

Згідно з даними соціологічних досліджень, в системі цінностей середнього і молодого покоління спостерігаються суперечності за кількома критеріями. Найбільш явні відмінності стосуються оцінки конформізму. Наприклад, серед представників поколінь, що пройшли соціалізацію в роки реформ, чітко домінує переконання, що виділятися серед інших і бути яскравою індивідуальністю краще, ніж жити, як усі. Водночас респонденти старше 35 років переконані, що жити, як усі, краще, ніж виділятися серед інших. До цієї ж групи відноситься і ставлення до можливості самостійного вибору індивідом країни проживання, а також можливості переступити через моральні норми і принципи для досягнення успіху в житті.

Ще більш суперечливою виглядає ціннісна шкала поколінь, пов'язана з орієнтацією на традиції, звичне, прийняте більшістю на протигагу орієнтації на ініціативу, підприємливість, пошук нового. У цій альтернативі молодь у віці до 25 років в більшості своїй обирає орієнтацію на ініціативу і пошук нового, старше покоління – орієнтацію на традиції, звичне, а група 26-35 років розділилася у своїх симпатіях навпіл [18, с. 270]. Адаптуючись до соціальних змін, представники старшого і молодшого поколінь виявляють різні стратегії контролю над обставинами. Якщо молоді покоління більш орієнтовані на «досягнення», то старшим поколінням більш властива стратегія «виживання».

Одним з основних маркерів ціннісних розходжень поколінь можна вважати цінність моральних норм. Більшість молоді (59% у віці 18-25 і 52% у віці 26-35 років) вважає, що сучасний світ жорстокий, а значить, для того, щоб домогтися успіху в житті, іноді доводиться переступати через моральні норми і принципи. При цьому для старшого покоління типовим є протилежне судження. Зокрема, 63% респондентів старших вікових груп згодні з думкою, що краще не домогтися успіху в житті, але не переступити через свої моральні норми і принципи [18, с. 275].

Оскільки практично чверть молоді до 25 років відзначає, що людина повинна прагнути до влади, і можливості впливати на інших, тенденція можливого подальшого ослаблення моральних норм виглядає досить тривожною, а перспектива впливу макіавеллізму на політику і суспільну свідомість видається цілком реальною.

На тлі зниження важливості моральних регуляторів соціологічні дослідження фіксують сьогодні також і наростаючий в уявленні молоді тиск соціального середовища. При цьому молоді покоління, які вступають у свідоме життя, опиняються під пресингом гострих соціальних проблем, які не були характерними для періоду формування середнього та старшого поколінь.

Основна соціальна проблема, з якою сьогодні стикається більшість молодих людей, – це проблема зайнятості, адже молодіжне безробіття – це глобальна тенденція. За даними Міжнародної організації праці (МОП) в 2011 році 81 млн чоловік з 620 млн економічно активних молодих людей у віці до 24 років у всьому світі або 13% цієї вікової групи не мали роботи [20, с. 13].

Безробіття є результатом відсутності попиту на робочу силу на ринку праці і є найгострішою проблемою сучасного суспільства. Існує прямий зв'язок між безробіттям і девіантною поведінкою, зокрема, алкоголізмом, наркоманією і злочинністю. За даними американських соціологів, зростання безробіття на 1% за умови збереження його на цьому ж рівні протягом шестирічного періоду призводить до зростання показників «соціальної патології» наступним чином: загальної смертності на 2%; кількості суїцидів – на 4%; кількості вбивств – на 5,7%; кількості ув'язнених – на 4%; кількості психічно хворих – на 4% [21].

В Україні кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності, за останні двадцять років зменшилося більш ніж на 5 мільйонів: з 25,4 млн – у 1990 році до 20,2 млн в 2010 р. [22, с. 354]. При цьому кількість робочих місць зменшилася з 27 мільйонів до 10 мільйонів [23, с. 244]. Згідно з даними Державного комітету статистики України, в 2010 році зайняте населення у віковій групі від 15 до 70 років склало 58,4% від загальної чисельності цієї вікової групи [22, с. 355].

Як і в більшості країн світу, в Україні найбільше з усіх соціальних груп від безробіття потерпає молодь. Останнім часом процес працевлаштування молодих людей розтягується на роки, що, в свою чергу, провокує збільшення проявів антисоціальної поведінки в молодіжному середовищі. Згідно з даними Державної пенітенціарної служби України, серед усіх засуджених молодих людей у 2010 р. 24,9% до засудження не працювали і не вчилися [7, с. 26].

Фахівці вважають, що поширеність злочинності серед молоді має сталу тенденцію до зростання, а найбільш поширеними видами девіантної поведінки називають комунікативну девіацію, агресію, зловживання психоактивними речовинами, що викликають зміни психічної діяльності та аморальну поведінку.

Показники безробіття корелюють з показниками здоров'я української молоді, які напруму пов'язані з вживанням алкоголю і наркотиків. Наприклад, частота смертей від отруєння молодих українців алкоголем перевищує відповідний показник у країнах ЄС у 16 разів [6, с. 241]. В цілому показники смертності населення у працєактивному віці в Україні є одними з найгірших у Європі і поступаються тільки Росії, де ситуація ще більш критична [7, с. 12].

На сьогодні має місце непроста ситуація щодо вживання наркотичних речовин. Так, за даними дослідження Інституту демографії, 9% респондентів віком 15-34 роки мають досвід вживання будь-яких наркотичних речовин протягом життя [7, с. 28]. Реальні масштаби наркотизації населення країни до цього часу залишаються невідомими. За експертними оцінками, загальна кількість осіб з наркотичною залежністю та епізодичних споживачів наркотиків у 5-10 разів більше, ніж офіційно зареєстровано. Наркоти́зація молоді викликає загрозу демографічній безпеці, оскільки середній вік уражених на наркоманію становить 26 років, тобто є найактивнішим репродуктивними віком [7, с. 28].

Безробіття сприймається сьогодні населенням України як одна з основних загроз особистій безпеці. Зокрема, згідно з даними щорічного моніторингу «Українське суспільство», в 1992-2010 рр. відсоток респондентів, які вважали, що їхні співгромадяни відчують загрозу безробіття, не знижувався нижче половини опитаних і коливався від 54,4% до 88,1% [24, с. 248].

Основна проблема молодіжного сегменту ринку праці пов'язана із низькими стандартами оплати найманої праці. Згідно з даними дослідження «Молодь України», а також останнього перепису населення, серед зайнятої молоді переважають наймані працівники (понад 85%) [6, с. 171]. Найбільш низькі доходи характерні для наймолодшої вікової групи молоді, які підробляють у вільний від навчання час. Соціологічне опитування, проведене Інститутом Горшеніна і тижневиком «Коментарі» у березні 2012 року,

показало, що тільки 49,3% учнівської молоді не підробляє у вільний від навчання час. При цьому 33,7% працюють час від часу, а 14,9% працюють постійно [25].

Ряд проблем характерний також і для молоді, яка вже має вищу освіту. Опитування громадської думки показують, що працюючі молоді люди часто відчують занепокоєння у зв'язку з можливістю втрати роботи [26, с. 80-81]. Так, в результаті дослідження «Молодь України» з'ясувалося, що майже п'ята частина опитаних відчуває невпевненість на нинішньому робочому місці і страх можливої втрати роботи протягом найближчого року [6, с. 243]. При цьому слід зазначити, що серед зайнятої молоді значна частина працює не за фахом, який було отримано в навчальному закладі. Основні причини – дефіцит робочих місць та фінансова неперспективність отриманої спеціальності [6, с. 242].

Сфера зайнятості – це той соціально-економічний простір, де найгостріше проявляються нерівні можливості різних поколінь в їх прагненні зайняти гідну, з їхньої точки зору, професійну нішу. В цілому слід зазначити, що в соціальній політиці і практиці у стабільні періоди розвитку суспільства протистояння поколінь у цій сфері зазвичай не досягає великої гостроти. Проблема вікового протистояння стає більш значущою в періоди різких соціальних трансформацій та економічної кризи.

Дисбаланс у відносинах між поколіннями може приводити до загострення їхніх взаємних відносин, насамперед у економічній сфері як дисбаланс «взаємних боргів» поколінь. Так, в Америці в 1984 р. це призвело до появи суспільства щодо захисту прав молодих – AGE (Americans for Generational Equity). Ця неурядова організація відстоює права і справедливість у відношенні молодих когорт, насамперед в економічній сфері. Йдеться про проблему економічної рівності, захист права на працю та соціальний захист у разі відсутності роботи і, головне, на рівну пенсію в старості. У той же час виникла інша асоціація – AARP (The American Assotiation of Retired Persons), яка відстоює права літніх людей на гідну старість і участь в соціальному житті [27].

Конфлікт поколінь характерний і для сучасної України. Опитування громадської думки фіксують наявність дискримінації за віковою ознакою, яка посилюється формалізацією вікових меж і

конкуренцією вікових груп. Відтак особливого значення набувають сьогодні суспільні ідеї та практики, що культивують почуття єднання поколінь, уявлення про спільність їхніх інтересів, завдяки чому формується культурно-символічний простір, в якому з'являється мотивація соціальних та політичних акторів щодо реальних дій, направлених на подолання соціального розколу між поколіннями.

Найчастіше почуття єдності поколінь виникає з тісних сімейних зв'язків, що створює базу для формування колективних ідентичностей і практик взаємодопомоги. Міжпоколінна солідарність у рамках сім'ї проявляється у формі матеріальної та моральної підтримки представників різних поколінь як обмін матеріальними, фінансовими та культурно-символічними ресурсами між дорослими і дітьми та їх літніми батьками.

Водночас, саме на рівні сімейної самоорганізації часто виявляються міжпоколінські конфлікти. Останнім часом з суто сімейного протистояння вони все більше переносяться в сферу соціальних відносин на макрорівні. Як наслідок, характер взаємин між минулим, сьогоднішнім і майбутнім, ускладнюється як в соціально-культурній, так і в політико-економічній сферах. Це є характерним не тільки для українського суспільства, а й для більшості країн світу.

Необхідність смислової переорієнтації конфліктної складової у взаємовідносинах поколінь стала однією з причин появи нової парадигми в західних дослідженнях міжпоколінної солідарності, зміст якої можна передати наступною посилкою: від «конфлікту - до контракту» [1, с. 22]. У результаті проблема солідарності поколінь в її практичному втіленні отримала одну з інтерпретацій у доктрині взаємного соціального контракту між поколіннями.

Розглянемо основні положення цієї концепції, які вперше були сформульовані Дж. Роулсом в статті «Проблема справедливості між поколіннями» (1971 р.). Основний постулат доктрини взаємного соціального контракту свідчить: «Кожне покоління має не лише зберегти досягнення культури й цивілізації, а також ті законодавчі інститути, які були створені до них, але й передати цей капітал далі в акумульованому вигляді» [28, с. 253]. При цьому мається на увазі не тільки утилітарне розуміння передачі матеріальної спадщини, але і вибудовування принципу взаєморозуміння між поколіннями.

Ключовий елемент доктрини взаємного соціального контракту полягає у співвідношенні взаємних обов'язків і очікувань представників різних поколінь. В якості мікромеханізмів реалізації цієї концепції західні дослідники розглядають сімейну соціалізацію, сімейну підтримку, що включає матеріальну і моральну допомогу членів сім'ї один одному, а також догляд за дітьми і старими членами сім'ї. В якості макромеханізмів розглядаються система освіти, система соціальної політики, соціальний захист населення і медичний догляд за громадянами похилого віку [28, с. 254].

У публічній сфері солідарність поколінь проявляється у формі інституційного договору з приводу політики соціального захисту, який зазвичай називають міжпоколінним контрактом. З одного боку, це контракт між працюючим і непрацюючим населенням, з іншого боку – це контракт між окремими віковими групами, які отримують соціальну допомогу, тобто в контракті виділяються вікові групи, такі як діти, дорослі та літні.

Сімейний контракт поколінь регулює обов'язки та очікування членів сім'ї щодо один до одного за трьома нормативним напрямками: 1) кожне покоління повинно мати можливість успішно виростити наступне покоління, яке, в свою чергу, дасть життя наступним генераціям, б) друге покоління (батьки) ще за життя старшого покоління повинні мати можливість виростити наступне покоління (онуків); 3) старше покоління (діди) в старості має бути шановним; на схилі років, ці люди повинні мати право на допомогу від своїх нащадків, як дітей, так і онуків.

Фактично концепція соціального контракту між поколіннями зводиться до ідеї «боргових зобов'язань» поколінь, яка часто піддається критиці через закладену в ній ідею солідарності як «соціального боргу», що набуває форму економічного «взаєморозрахунку» між старшими і молодшими, але не завжди піддається адекватному матеріальному виразу. Наприклад, як виразити вартість соціалізації наступних поколінь? Інший контраргумент цієї концепції апелює до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, де відсутні статті, які стосуються справедливого розподілу соціальної підтримки з боку держави.

Необхідно вказати на ще один ракурс даного контрактного підходу – проблематику «переписування» традиційних контрактних

відносин між поколіннями в сучасних постіндустріальних суспільствах. Так, наприклад, історичний баланс патерналістських відносин в процесі соціалізації молодших поколінь або передача досвіду в галузі освоєння нових технологій робить досвід «нових» поколінь більш широким, що веде до «переписування» контракту поколінь, побудованого на почутті боргу, насамперед молодших поколінь по відношенню до старших генерацій.

В останні роки в громадському і науковому дискурсі про контракт поколінь з'явився ще один новий аспект: міжпоколінні зобов'язання і борги перед майбутніми поколіннями, тобто тими, хто ще не з'явився на світ. Це насамперед зобов'язання щодо збереження навколишнього середовища і загальної системи прав майбутніх поколінь, включаючи їх екологічні права і право на життя на планеті. Цей ракурс розгляду контракту поколінь знайшов вираження в концепції сталого розвитку (sustainable development) при оцінці будівельних проєктів (наприклад, дамб, резервуарів тощо в енергетичній промисловості), який означає, «що розвиток має відповідати потребам сьогодення, але при цьому не порушувати право майбутніх поколінь реалізовувати свої потреби» [29].

Таким чином, розуміння «контракту поколінь» поширюється до включення у нього довготривалих, розведених у часі відносин між сучасним та майбутнім виміром життя. Отже, контракт поколінь набуває віртуальної форми, він розуміється не тільки як «боргові зобов'язання» між сучасними поколіннями, але й як довготривалі стосунки між сучасними і майбутніми поколіннями.

З точки зору контексту міжпоколінських відносин в Україні концепція контракту поколінь, яка сьогодні дуже популярна на Заході, представляється далекою від української реальності. Якщо неписаний «контракт» поколінь в українському контексті існує, то в зовсім іншій конфігурації і з іншими акторами. Такий контракт, на жаль, не має державної основи і не адаптований до сучасних соціально-економічних умов розвитку суспільства. Зокрема, існуюча система соціального захисту людей похилого віку не відповідає новим умовам ринкових відносин, та й у повсякденній масовій свідомості цінність контрактних відносин між людьми не досить велика.

Роль держави в розгляді та виробленні підходів до цієї проблеми зведена до мінімуму. Фактично контракт поколінь як реальна

практика існує хіба що на мікрорівні – у міжпоколінних відносинах всередині сім'ї (де також немає загальноприйнятих нормативних підстав, на яких розподіляються потоки допомоги між поколіннями). В українських умовах контракт поколінь «прописується» і вибудовується в кожній сім'ї по-своєму як спроба власного внутрішньосімейного вирішення проблеми міжпоколінної допомоги й підтримки як на моральному, так і на матеріальному рівні.

Водночас слід зазначити, що міжпоколінські стосунки у сім'ї за останні десятиліття відчули на собі істотні зміни. Так, демографічні процеси і загальне подовження тривалості життя призвели до того, що протягом ХХ в. середньостатистична сім'я з двох чи трьох поколінь стала багатопоколінною (іноді чотири-п'ять поколінь, що живуть одночасно). Це істотно змінює систему взаємних відносин і систему внутрішньосімейних обов'язків між ними. З одного боку, сталося звуження піраміди сімейних зв'язків, але, з іншого боку, її подовження: стало можливим одночасне співіснування прапрабатьків і їх праправнуків.

Для внутрішньосімейних відносин між поколіннями це означає зміну в двох напрямках: ніколи раніше старше покоління не жило так довго і ніколи раніше в історії не народжувалося так мало нащадків, які могли б забезпечити їм гідну старість. Для України подібні тенденції мають власну рефлексію, яка переломлюється в змінах структури демографічного навантаження. Приміром, у 1991 році на 1000 працюючих в нашій країні припадало 409 осіб молодше працездатного віку і 385 – старше працездатного віку. За двадцять років незалежності цей показник зазнав істотних змін з перекосом в бік перевищення частки літніх у загальному числі людей непрацездатного віку: у 2011 році на 1000 працюючих в нашій країні припадало 255 осіб молодше працездатного віку і 411 – старше працездатного віку, тобто на 1 дитину зараз доводиться 1,6 пенсіонерів. При цьому на 1 тисячу працюючих, які сплачують податки, припадає майже одна тисяча пенсіонерів [7, с. 7]. Як наслідок, спостерігається диверсифікація прийнятих міжпоколінних зразків поведінки, а також криза соціокультурних уявлень про вік, у відносинах між поколіннями в сім'ї, формуванні цінностей міжпоколінної солідарності.

Останнім часом з'явилися порушення в загальній схемі внутрішньосімейних стандартів. Зокрема, пізні шлюби і відсунуте у

часі народження першої дитини створюють умови для демографічного розриву між поколіннями, виключають можливість нормального виконання функцій догляду за старіючим прародителями, а також нормальну соціалізацію пізньонароджених дітей своїми літніми батьками.

Водночас звужується коло можливих учасників надання допомоги і підтримки старіючим поколінням, що викликано особливими тенденціями, які є характерними для кінця ХХ в. і початку ХХІ ст. Зокрема, мова йде про добровільну відмову від народження дітей, а також збільшення сімей, які за об'єктивними показниками здоров'я не можуть мати дітей. І нарешті, високий відсоток розлучень серед молодих сімей і людей середнього віку негативно позначається на міжпоколінних зв'язках, звужує можливості для контактів старіючих прабатьків зі своїми дітьми та онуками [27].

Така ситуація впливає на зміну функцій когорт середнього віку, які тепер змушені бути джерелом підтримки у двох напрямках: залежних від них старих батьків, з одного боку, і дітей, що не поспішають дорослішати, – з іншого. Життєвий цикл поколінь середнього віку виявився затиснутим у жорсткі межі надання подвійної допомоги – дітям і батькам. З одного боку, це веде до зміцнення відносин солідарності між представниками різних поколінь в середині сім'ї, з іншого боку, це нерідко провокує конфлікти у сімейних відносинах. Водночас, результати досліджень у різних країнах однозначно свідчать, що, незважаючи на географічну віддаленість і роздільне проживання, солідарність між поколіннями у сім'ях не слабшає, а, навпаки, посилюється [30]. У цьому сенсі можна припустити, що конфлікти на цьому ґрунті виконують конструктивну роль, про яку писав свого часу Л.Козер.

У країнах Західної Європи ідея контракту поколінь знайшла своє відображення в сучасних тенденціях соціальної політики: наприклад, змінюється законодавство щодо пенсійної системи та молодіжної політики. У більшості країн світу протягом останніх десятиліть роль і значущість соціальної політики збільшилася. Зокрема, в більшості європейських країн сьогодні соціальна політика спрямована на врегулювання «тимчасових» інтересів і потреб різних вікових груп. Відтак соціальна політика в країнах Європи починає грати роль системного фактора, що визначає рівень збалансованості

елементів суспільної системи. У зв'язку з цим у західній науці вже з'явилося нове поняття «Хронос-політика» [31, с. 5-21].

Аналіз суспільно-політичного дискурсу в Україні, пов'язаного з вирішенням проблеми міжпоколінної солідарності, показує, що комплексного підходу до цієї проблеми на рівні держави поки що не вироблено. Об'єктом соціальної політики виступають різні вікові групи, зокрема, діти, молодь, покоління середнього віку та літні люди. За роки незалежності в Україні проведена значна робота щодо формування і реалізації соціальної політики. Поряд з цим слід звернути увагу на деякі проблемні аспекти в цій сфері.

Зокрема, пріоритети, закладені в схему розробки та реалізації державної соціальної політики, не завжди відповідають реаліям міжпоколінних відносин у суспільстві. Нерідко державні програми, заходи, націлені на вирішення проблем різних поколінь, не відповідають запитам основних вікових груп. Крім того, слід враховувати, що фінансова та економічна криза останніх років загострила соціальні проблеми, які позначаються на взаєминах поколінь, розширюють простір відчуження між батьками і дітьми, а також старшими членами родини, сформованими в інших соціально-історичних умовах.

Особливої уваги вимагає вирішення проблем молодих сімей. Трансформація соціальних відносин і економічна криза вплинули на соціально-економічне становище молодих сімей, які знаходяться сьогодні у складних матеріальних обставинах, потребують державної підтримки. Більшість молодих сімей не мають житла і не впевнені в завтрашньому дні. У цій ситуації необхідно забезпечити молодій сім'ї такі умови її життєдіяльності, при яких вона, спираючись на власний потенціал, отримуючи підтримку з боку держави і суспільства, стане здатною самостійно реалізовувати соціальні функції та репродуктивні установки.

За роки становлення незалежної української держави були сформовані основні організаційні та політико-правові механізми реалізації державної молодіжної політики. За 20 років в Україні було прийнято майже 700 законів та близько 800 підзаконних нормативних актів, які були спрямовані на вирішення молодіжних проблем [7, с. 71]. Основи молодіжної політики в Україні були закладені з прийняттям Верховною Радою України Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні»

(15 грудня 1992 р.) та Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (5 лютого 1993). Базовими для реалізації молодіжної політики також стали такі Закони України: «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1 грудня 1998 р.), «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (21 червня 2001 р.). Українське ювенальне законодавство визнано одним із самих структурованих як на пострадянському просторі, так і в Європі. Поряд із законотворчою діяльністю у цій сфері слід відзначити проведення слухань у Верховній Раді України про становище молоді та підготовку доповіді з цього питання Верховній Раді України та Президенту України. За роки незалежності в Україні парламентські слухання про становище молоді в Україні проводилися десять разів.

Починаючи з 1991 р. в органах виконавчої влади України була сформована система структурних підрозділів, що забезпечують реалізацію державної молодіжної політики. Центральним органом виконавчої влади з питань соціального становлення та розвитку молоді в різні періоди були: Міністерство України у справах молоді та спорту (1990-1996 рр. і 2005 р.), Міністерство України у справах сім'ї та молоді (1996-1999 рр.), Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді (2004-2005 рр.), Державний комітет України у справах сім'ї та молоді (1999 р., 2001-2004 рр.), Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України (2000-2001 рр.), Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту (2001-2011р.). Відповідно до Указу Президента України № 410/2011 від 8 квітня 2011 функції цього відомства були передані Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України. У цьому ж році було прийнято Положення про Державну службу молоді та спорту України, затверджене Указом Президента України від 31 травня 2011 року № 636.

Одним з напрямків молодіжної політики в Україні є вирішення проблем працевлаштування молоді. За даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України в регіонах діють 100 молодіжних центрів праці, з них 20 обласних, 21 районний, 14 міських та 45 студентських секторів працевлаштування у ВНЗ.

Актуальним залишається питання вторинної зайнятості молоді. З цією метою починаючи з 1999 року відновлено діяльність молодіжних трудових загонів. Протягом 2011 р. в Україні діяло 2520 моло-

діжних трудових загонів, у яких взяли участь майже 70 тис. осіб. Регіональними органами праці та зайнятості спільно з молодіжними організаціями в межах компетенції вживаються заходи щодо сприяння тимчасовій зайнятості молоді, в тому числі учнів і студентів у вільний від навчання час. Зокрема, місцевими органами влади за участю державної служби зайнятості організуються громадські роботи, до участі в яких протягом 2011 року було залучено майже 72 тис. молодих людей.

Зараз в Україні функціонує 1888 центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, в яких працює 5390 соціальних працівників. У структурі центрів соціальних служб діють заклади соціального обслуговування: соціальні гуртожитки для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, центри соціально-психологічної допомоги, центри матері та дитини, центри для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді, центри соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями.

Особливий напрямок молодіжної політики пов'язано зі сприянням діяльності громадських молодіжних і дитячих об'єднань. Згідно зі статистичними даними, з кожним роком зростає кількість Всеукраїнських та міжнародних молодіжних та дитячих організацій [32, с. 8]. Розвивається співробітництво державних органів з молодіжним рухом шляхом залучення молодіжних громадських організацій до розробки національних молодіжних програм, до участі в реалізації спільних заходів, до роботи в дорадчих органах, конкурсних комісіях тощо.

Протягом останніх років щорічно майже 100 всеукраїнських громадських молодіжних і дитячих об'єднань співпрацювали з профільним міністерством, подаючи на розгляд конкурсної комісії, яка діє при Міністерстві, пропозиції щодо фінансування майже 300 програм і заходів, спрямованих на вирішення соціальних проблем дітей та молоді.

Попри всю важливість підтримки державою діяльності громадських молодіжних організацій слід підкреслити, що в цілому для української молоді характерна низька ступінь зацікавленості в діяльності молодіжних організацій. Кількість дітей та молоді, які є їх членами, складає 2-3% від загальної чисельності. Це підтверджують дані соціологічних опитувань. Згідно з результатами соціологічного моніторингу, що проводився Державним інститутом розвитку сім'ї

та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень і Центром «Соціальний моніторинг» починаючи з 1992 року, кількість респондентів, які є членами громадських молодіжних організацій, в середньому складала щорічно від 1% до 3% [33, с. 213].

В цілому подібна ситуація характерна і для інших груп населення. Згідно з даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ, за період з 1994 по 2011 рік кількість респондентів, які не належать ні до яких громадських організацій, практично не змінилася – від 82,2% у 1994 р. до 87,0% у 2011 р. При цьому членство в студентських товариствах, молодіжних організаціях скоротилося за досліджуваний період майже в два рази: якщо в 1994 році 1,7% вказали на приналежність до таких організацій, то в 2011 таких респондентів виявилось лише 0,9% [34, с. 22].

У цьому зв'язку виникає необхідність у критичному аналізі пріоритетів і механізмів, закладених в цільових молодіжних програмах. Приміром, у січні 2009 р. Кабінет Міністрів України затвердив Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2009-2015 рр. у якій, при описі шляхів і способів розв'язання проблем у молодіжному середовищі акцентується увага на двох варіантах. Перший – вирішення проблеми за рахунок бюджетних коштів. Другий варіант передбачає відхід від «патерналістської системи державної молодіжної політики та співпрацю з громадськими організаціями». На наш погляд, в умовах, коли більшість молоді не приймає участь у діяльності громадських організацій, не слід перекладати на них обов'язки держави. В умовах низької залученості молоді до громадських об'єднань контроль за витрачанням державних коштів, що виділяються на підтримку громадських об'єднань, ускладнюється і втрачає функції соціального контролю.

В цілому узагальнюючи проблеми і результати молодіжної політики в Україні, можна сказати, що, безумовно, за роки незалежності українською державою проведена велика робота по формуванню та реалізації молодіжної політики, однак вона потребує критичного підходу та об'єктивного аналізу її результативності. Такий висновок можна зробити на підставі аналізу результатів соціологічних опитувань молоді. Зокрема, згідно з даними соціологічних досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, 64% молоді у віці від 14 до 28 років не відчують підтримки з боку держави [35, с. 38].

Це підтверджується і даними соціологічних опитувань молоді, проведених Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України в рамках Проекту Програми розвитку ООН «Створення безпечного середовища для молоді України». Зокрема, серед молоді 15-23 років, тільки 7% респондентів назвали державну молодіжну політику в Україні ефективною, 27% – скоріше ефективною, тоді як 28% охарактеризували її як швидше неефективну, а 21% респондентів прямо вказали на її неефективність [36, с. 211].

Результати опитування «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації», показали, що державні органи не тільки недостатньо ефективно працюють над вирішенням питань державної молодіжної політики, але й недоступні для отримання необхідної інформації. Лише трохи більше третини молоді (36%) вважає їх доступними, інші переконані, що вони недоступні, при цьому кожен шостий з опитаних (16%) заявив, що державні органи зовсім недоступні для отримання необхідної допомоги [6, с. 217].

Такий стан справ змушує молодих людей при необхідності вирішення своїх проблем звертатися, в першу чергу, до батьків, родичів (так поступають 74% опитаних) або до своїх друзів (38%). В крайньому випадку вони вирішують їх самостійно (40%). І тільки 2% опитаних заявили, що вони в цьому випадку звертаються в державні установи.

Відтак, аналіз проблеми солідарності поколінь в сучасному українському суспільстві дає змогу стверджувати, що дискурс міжпоколінських взаємодій має реальний соціальний зміст і рефлексію на проблему трансформації конфліктних відносин «минулої» і «сьогоднішньої» системи цінностей та їх впливу на політичну поведінку декількох нині живучих генерацій українського суспільства.

Узагальнюючи викладений вище аналіз досліджуваної проблеми сформулюємо **висновки та рекомендації**:

1. Актуалізація проблеми формування міжпоколінної солідарності в Україні викликана глибокою демографічною кризою, що ускладнюється феноменом «розриву поколінь», який фіксується на рівні ціннісної ієрархії різних вікових груп. У цьому зв'язку формування міжпоколінної солідарності може розглядатися як основний чинник балансу стабільності суспільства, його рівноваги і

політичних змін, так само як і збереження традицій й поновлення соціальної системи.

2. Критичне осмислення цієї проблеми на теоретичному і практичному рівні передбачає формування нового напрямку в дослідженнях теми міжпоколінної солідарності, зокрема осмислення новітніх тенденцій, таких як затримка у дорослішанні сучасної молоді і загальне старіння населення. Враховуючи те, що в сучасній соціальній науці спостерігається хронічне відставання теоретичної рефлексії від соціальної динаміки, необхідно посилити евристичну функцію наукових досліджень у цій сфері.

3. Одним з найважливіших завдань сучасних досліджень поколінь можна вважати виявлення спільності символічних цінностей різних вікових груп і на цій основі розробку механізмів формування цінностей, що сприяють подоланню міжпоколінного конфлікту у соціальному, культурному та політичному просторі. Не менш важливе дослідницьке питання полягає в необхідності аналізу міжпоколінних взаємодій на рівні лідерів покоління і масової свідомості кожної з сучасних генерацій.

4. Відмінності в системі цінностей поколінь на сучасному етапі розвитку українського суспільства зумовлені переходом до нової форми економічного укладу, який призвів до якісної зміни політичних і соціальних процесів, в результаті чого нині живучі покоління виявилися різною мірою адаптовані до нової системи цінностей. Найбільш болісно входження до нових соціальних умов відбулося у людей старшого і середнього віку. У той же час, молоді покоління, соціалізація яких прийшла на перехідний період, найбільш органічно вписалися в нову модель економічних і соціальних відносин.

5. Для сучасного молодіжного середовища характерний феномен тривалої молодості, який останнім часом проявляється не тільки в містах, але і в сільській місцевості. Затримка у дорослішанні молоді об'єктивно обумовлена структурними змінами в соціальній системі, крім того, значимість дорослішання знижується в ціннісній ієрархії молоді в результаті формування на рівні масової свідомості привабливості постмодерністського проекту життя і більшої у порівнянні з іншими поколіннями залежності від глобальної інформаційної культури споживацького суспільства.

6. Особливий ряд проблем пов'язаний зі старінням населення України, яке викликане падінням народжуваності та збільшенням тривалості життя старших вікових груп. Ситуація ускладнюється тим, що сучасне українське суспільство виявилось не готовим відповісти на виклики, пов'язані з цим демографічним зрушенням. Ряд питань у зв'язку з цим виникає у сфері трудових ресурсів, суспільних відносин і відносин між поколіннями.

7. Конструктивну роль у врегулюванні конфлікту поколінь в Україні може зіграти формування культури міжпоколінної солідарності, яка ґрунтується на використанні аксіологічних механізмів діалогу та взаємодії поколінь завдяки їх трансляції через систему сімейних цінностей. Цінності культури солідарності поколінь, що формуються в сім'ї і публічній сфері, здатні впливати на формування соціального капіталу, який, у свою чергу, забезпечує баланс традицій та інновацій у галузі перерозподілу соціальних і економічних ресурсів, політичної влади і культурної спадщини.

8. Оскільки однією з головних причин неефективності сучасної державної політики в Україні є невідповідність визначених державою цілей та завдань та реальних механізмів їхнього вирішення, існує необхідність критичного ставлення до оцінки діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування з формування та реалізації державної політики у соціальній сфері, доступності та відкритості системи прийняття управлінських рішень для різних вікових груп та відповідальності різних рівнів влади за те, що відбувається в країні.

9. Система соціальної політики в Україні потребує адаптації до умов сучасних ринкових відносин, що домінують в економіці. Зокрема для здійснення гарантованої медичної допомоги всім віковим групам та гідного соціального захисту людей похилого віку необхідно розробити механізми впровадження індивідуальних рахунків медичного страхування та пенсійного забезпечення, а також страхування від безробіття, яке широко поширене в країнах з розвинутою економікою.

10. Державні програми соціальної підтримки різних вікових груп населення потребують наближення до реальних потреб суспільства. З цією метою необхідно удосконалити систему моніторингу становища молоді та людей похилого віку, а також регу-

лярно здійснювати критичний аналіз існуючих державних програм у цій галузі на предмет їхньої адекватності суспільним запитам та результативності їхнього впровадження.

11. З метою вирішення проблеми безробіття молоді необхідно розробити на державному рівні механізми сприяння соціальної адаптації та підвищенню конкурентоспроможності молоді на ринку праці, удосконалити систему працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, застосовувати економічні стимули, що підвищують зацікавленість підприємств у прийомі на роботу молоді, розвивати і вдосконалювати державні механізми підтримки молодіжного підприємництва та ділової активності молоді.

12. У системі освіти всіх рівнів, а також у діяльності культурно-просвітницьких і неурядових організацій необхідно передбачити заходи, спрямовані на формування культури міжпоколінної солідарності, яка заснована на таких цінностях як патріотизм, збереження духовних традицій, взаємовідповідальність поколінь одне за одного. З цією метою розробити механізми залучення бізнес структур, використання інформаційних ресурсів та соціальних мереж до цієї діяльності.

13. Необхідно підвищити ефективність заходів щодо профілактики асоціальної поведінки населення і формування здорового способу життя в усіх вікових групах. З цією метою слід посилити відповідальність за продаж неповнолітнім тютюнової та алкогольної продукції, зокрема, збільшити штрафи за такі порушення, підвищити адміністративну відповідальність за розпивання алкогольної продукції та куріння у громадських місцях, передусім на території навчальних закладів, ввести обов'язкове тестування учнів шкіл, інших навчальних закладів для визначення на предмет наркотичної, алкогольної та тютюнової залежності. Невідкладним завданням є повна заборона реклами тютюнових та алкогольних виробів, а також сприяння розвитку соціальної реклами, що направлена формування негативного ставлення до паління та вживання алкогольних напоїв і наркотичних речовин.

14. Створити сприятливі умови для розвитку різноманітних видів туризму, який охоплює різні вікові групи, зокрема, наукового, екологічного, культурно-історичного. З цією метою підтримувати діяльність громадських об'єднань у цій сфері, сприяти

доступності індустрії відпочинку і оздоровлення для різних вікових груп.

15. Забезпечити відповідний рівень теоретичних та прикладних досліджень молодіжного середовища, зокрема у галузі виявлення особливостей сучасної соціалізації молоді, здійснення моніторингу соціального становища молодих людей, оцінювання ефективності державної молодіжної політики та її відповідності потребам молоді з урахуванням її диференціації за соціальним статусом, місцем проживання, віковим розподілом.

16. Українцям актуальним завданням є розробка та впровадження механізму, який би забезпечував використання наукових розробок і рекомендацій дослідників в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також моніторинг якості й адекватності цього впровадження.

1. Kohli Martin. The generation contract: a social model under pressure // Social relations in Turbulent Times. ESA 10-th Conference. Geneva, 7-10 September 2011. Programme Book. – University of Geneva, 2011. – 308 p. – P. 22.

2. Adam B. Time and Social Theory. – Cambridge: Polity Press, 1994.

3. Старение населения в XXI веке: триумф и вызов. Издание Фонда Организации Объединённых наций в области народонаселения (ЮНФПА). – Нью-Йорк, 2012. – С. 3-7.

4. Population Ageing in Ukraine: Some Demographic, Socioeconomic, and Medicare Issues. UN Population Fund, State Statistics Committee of Ukraine, Institute of Gerontology AMS of Ukraine. – Kyiv, 2005. – 60 p. – P. 8, 10.

5. Чисельність населення на 1 вересня 2012 року та середня чисельність за січень-серпень 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.ukrstat.gov.ua/>

6. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. У.М.Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с. – С. 171, 217, 237, 241, 243.

7. Молодь в умовах становлення Незалежності України (1991-2011 роки): щоріч. доп. Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні/ М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Державний інститут розвитку сімейної та

молодіжної політики; [редкол.: О.В.Белишев (голова) та ін.]. – Київ, 2011. – 276 с. – С. 6, 7, 12, 26, 71.

8. Матеріали парламентських слухань на тему: «Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи». 14 березня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.mon.gov.ua/archive-news](http://www.mon.gov.ua/archive-news).

9. Іващенко К. Дорослішання молоді в умовах трансформації: тенденції змін (1992-2010 рр.) // Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін; за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с. – С. 518-530. – С. 518.

10. Kertzner D. Generation as a sociological problem. Annual review of sociology. – 1983. – Vol. 9. – P. 125-149.

11. Mannheim K. The Problem of Generations // Essays on the Sociology of Knowledge. – London: Routledge and Kegan Paul LTD, 1952.

12. Семёнова В. Социальная динамика поколений: проблема и реальность/ В.В.Семёнова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – С. 8, 146.

13. Becker H. (ed.) Dynamics of Cohort and Generations Research. – Amsterdam: Thesis Publishers, 1992.

14. Див.: Левада Ю. От мнения к пониманию. – М., 2000; Левада Ю.А. Координаты человека. К итогам изучения «человека советского» // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – 2001. – № 1; Левада Ю.А. Поколения XX века: возможности исследования // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – 2001. – № 5. – С. 7-14.

15. Левада Ю.А. Поколения XX века: возможности исследования // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – 2001. – № 5. – С. 7-10.

16. Статистические и социологические данные ежегодного доклада «Программа развития» ООН (ПРООН).

17. Динамика отношения к рыночной экономике (анализ молодых когорт начала и конца 90-х годов) // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – 2001. – № 1.

18. Двадцать лет реформ глазами россиян. Опыт многолетних социологических замеров. Аналитический доклад. – М.: Институт социологии РАН, 2011. – 304 с. – С. 261, 265, 267, 270, 275.

19. Іващенко К. Майбутнє України з погляду поколінь // Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін; за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с. – С. 449-456. – С. 452.

20. Народонаселение мира в 2011 году. Люди и возможности в мире с населением 7 миллиардов. Доклад Отдела информации и внешних

связей ЮНФПА (Фонда Организации Объединённых наций в области народонаселения). – Нью-Йорк, 2012. – 140 с. – С. 13.

21. Современные Соединённые штаты Америки: энцикл. справочник. – М.: Политиздат, 1988.

22. Чепурко Г. Зайнятість населення України: зміни та тенденції // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. – Т.1. Аналітичні матеріали / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011 – 576 с. – С. 354-380. – С. 354, 355.

23. Арсеєнко А., Толстих Н. Безробіття в Україні в умовах глобальної фінансово-економічної кризи // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с. – С. 244.

24. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с. – С. 248.

25. Молодѣжь Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://institute.gorshenin.ua>.

26. Онікієнко В.В., Ткаченко Л.Г. Молодіжний ринок праці України: проблеми та шляхи вирішення. – К.: РВПС НАН України, УІСД, 2003. – С. 80-81.

27. Bengston V.L. Is the “contract between generations” changing? Effects of population aging on obligations and expectations across age groups // Bengston V., Achenbaum W.A. (eds.) The changing contract between generations. – N.Y.: Aldline de Gruyter, 1993.

28. Rawls, J.P. The Problem of Justice Between Generations // A Theory of Justice. – Harvard University Press, 1999. – P. 251-259. – P. 253, 254.

29. Положение Мировой комиссии по развитию и сохранению окружающей среды.

30. Rossi A., Rossi P. Of human bonding, parent-child relations across the life course. – N.Y., 1990.

31. Espring-Andersen G., Sarasa S. The generational conflict reconsidered // Journal of European Social Policy. – 2002. – Vol. 12 (1). – P. 5-21.

32. Громадські організації у 2009 році: Стат. бюл. – К.: Держкомстат України, 2010. – С.8.

33. Про становище молоді в Україні: (Щодо підтримки молоді сім’ї, посилення соц. захисту дітей та молоді у 2001-2006 рр.): Щоріч. Доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / Т.В.Безулік, А.І.Білий, Є.І.Бородін та ін. – К.: Гопак, 2006. – 360 с. – С. 213.

34. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. – Т.2: Таблиці і графіки / За ред. Є.І.Головахи, М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с. – С. 22.

35. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки): Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) / Кол. авторів: В.А.Головенько, О.О.Яременко (керівники) та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – С. 38.

36. Молодь в Україні. Дослідження молодіжного сектора: проблеми та перспективи. – К.: Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні, 2006. – С. 211.